Kovida Shloka #21 - Raghuvamsham Sarga 2 - Shloka 62

Links to the lecture and the class notes

1. Link to YouTube lecture on this shloka by Smt. Vidhya – https://www.youtube.com/watch?v=YdUDOJPb2GE
2. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on the shlokas present in Kovida
   - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT361XPs_ZVFu6docp_PVxfRbF
3. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT362dCx4-a-wqb7f7B-Fj1SKU
4. Link to the notes from Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh/
   https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh2/
   https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh3/

Class notes for this shloka

62. श्लोकः

मूलपाठः

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ।। २.६२ ।।

पदच्छेदः

तम्, विस्मितम्, धेनुः, उवाच, साधो, मायाम्, मया, उद्भाव्य, परीक्षितः, असि, ऋषिप्रभावात्, मयि, न, अन्तकः, अपि, प्रभुः, प्रहर्तुम्, किमुत, अन्यहिंस्राः

अन्वयार्थः

- विस्मितं तम् = आश्चर्यं गतं तं दिलीपम्
- धेनुः उवाच = नन्दिनी अवदत्
- साधो = हे सज्जन
- मया मायाम् उद्भाव्य = अहं मायां कल्पयित्वा
- (त्वं) परीक्षितः असि = त्वां परीक्षितवती ।
- ऋषिप्रभावात् = वसिष्ठमुनेः तेजसः
- मयि अन्तकः अपि = मयि यमः अपि

- प्रहर्तुं न प्रभुः = हन्तुं न समर्थः
- अन्यहिंस्राः किमुत ? = अन्ये घातुकाः / हन्तारः सुष्ठु न प्रभवः ।

अन्वयः

विस्मितं तं धेनुः उवाच "साधो मया मायाम् उद्भाव्य (त्वं) परीक्षितः असि । ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः अपि प्रहर्तुं न प्रभुः । अन्यहिंस्राः किमुत ।"

अन्वयरचना

- उवाच
    - का उवाच ? धेनुः
    - कम् उवाच ? तम्
        - कीदृशं तम् ? विस्मितम्
    - किम् उवाच ? "साधो । (त्वं) परीक्षितः असि ।"
        - कया परीक्षितः ? मया
        - किं कृत्वा परीक्षितः ? उद्भाव्य
            - कां उद्भाव्य ? मायाम्
        - पुनः किम् उवाच ? न प्रभुः (भवति)
            - कः अपि न प्रभुः ? अन्तकः अपि
            - किं कर्तुं न प्रभुः ? प्रहर्तुम्
                - कस्मिन् प्रहर्तुम् ? मयि
            - कस्मात् कारणात् न प्रभुः ? ऋषिप्रभावात्
        - पुनः किम् उवाच ? अन्यहिंस्राः किमुत ।

तात्पर्यम्

सिंहस्य अदर्शनात् विस्मयापन्नं दिलीपं धेनुः अब्रवीत् - 'साधो केसरिरूपां मायां* विधाय तव परीक्षा कृता । वसिष्ठऋषेः तेजसः प्रतापात् मयि यमराजः अपि आक्रमणं कर्तुं न समर्थः सिंहादयस्तु सुतराम् असमर्थाः ।'

*मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि -

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरं आविवेश ।। २.२६ ।।

पदविवरणम्

- विस्मितम्= वि + स्मि "ष्मिङ् ईषद्धसने" + कर्तरि क्त
- उद्भाव्य= उत् + भू "भू सत्तायाम्" + णिच् + ल्यप् । 'भावि' उद्भावयति ।
- परीक्षितः= परि + ईक्ष् "ईक्षँ दर्शने" + कर्मणि क्त
- ऋषिप्रभावात्= ऋषेः प्रभावः ऋषिप्रभावः, तस्मात्
- अन्तकः= अन्तं करोति इति अन्तकः
- प्रहर्तुम् = प्र + हृ "हृञ् हरणे" + तुमुन्
- प्रभुः = प्रभवति इति प्रभुः
- अन्यहिंस्राः
  - हिंस्रः = हिनस्तीति हिंस्रः । हिंसन्ति इति हिंस्राः । शरारुः, घातुकः, हिंसकः - पर्यायपदानि ।
  - अन्यहिंस्राः = अन्ये हिंस्राः
- किमुत = सुष्ठु । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वस्त्यतीव च निर्भरे' - षट् अतिशयस्य इत्यमरः । (अस्मिन् सन्दर्भे अतिशयार्थे) । प्रश्न-वितर्क-विकल्पातिशादयः किमुतेत्यस्यार्थाः - इति अव्ययकोशः । 'प्राकृतोऽपि पुमान् नावमन्तव्यः किमुत राजा'

अन्यविषयाः

- साधुः कः ?

न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति ।

न ऋद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥ (गारुडे ११३/४२)

- माया का ?

विचित्रकार्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा ।

स्वप्नेन्द्रजालवल्लोके माया तेन प्रकीर्तिता ॥ (देवीपुराणे)

सन्धिः

- धेनुरुवाच = धेनुः उवाच । विसर्गसन्धिः रेफादेशः ।
- मयोध्भाव्य = मया उद्भाव्य । गुणसन्धिः ।
- परीक्षितोऽसि = परीक्षितः असि । विसर्गसन्धिः उकारादेशः, गुणसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः ।
- ऋषिप्रभावान्मयि = ऋषिप्रभावात् मयि । अनुनासिकसन्धिः ।
- नान्तकोऽपि = न अन्तकः अपि । सवर्णदीर्घसन्धिः, विसर्गसन्धिः उकारादेशः, गुणसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः ।
- किमुतान्यहिंस्राः = किम् उत अन्यहिंस्राः । सवर्णदीर्घसन्धिः ।

छन्दः

- वृत्तम् - उपजातिः । इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा च इति वृत्तद्वयमपि त्रिष्टुब्भेदान्तर्भूतम् । विस्तरेण ज्ञातुं प्रथमश्लोकं वा अत्र वा https://niveditawordpress.com/chandas-2/#upajaatih पश्यतु ।

Word-Meaning

- धेनुः उवाच = The cow (धेनु) spoke
- विस्मितं तम् = to him, who was wonderstruck (विस्मित)
    - साधो = O good man (साधु)
    - मया परीक्षितः असि = You have been tested (परीक्षित) by me
        - मायाम् उद्भाव्य = upon creating an illusion (माया)
    - ऋषिप्रभावात् = Due to the power of the sage
    - अन्तकः अपि = even the god of death (अन्तक)
    - मयि प्रहर्तुं न प्रभुः = is not capable of striking me
    - अन्यहिंस्राः किम् उत = much less (capable are) the other (अन्य) destructive animals (हिंस्र)